

مذاکرات ارزنة الروم

مروری بر صورت‌مجالس نویافته

(۱۲۶۳-۱۲۵۹ قمری)

● نصرالله صالحی*

اشاره

مناسبات طولانی ایران و عثمانی همیشه با جنگ و صلح توأم بود. آخرین رویارویی در دوره قاجار (۱۲۳۸-۱۲۳۶ ق) صورت گرفت و با امضای معاهده اول ارزنة الروم پایان یافت. دو دهه بعد از این معاهده، دو کشور برای رفع اختلاف‌های دیرینه و متعدد، با وساطت روس و انگلیس در کنفرانس ارزنة الروم چهار سال مذاکره کردند که حاصل آن امضای عهدنامه دوم ارزنة الروم (۱۲۶۳ ق) بود. نمایندگان هر چهار دولت (ایران، عثمانی، روس و انگلیس) با ارسال اسناد، گزارش‌ها و صورت‌مجالس مذاکرات، دولت‌های خود را در جریان روند مذاکرات قرار دادند. انوری افندی، نماینده عثمانی، با تدوین «سفارت‌نامه ایران» مجموعه اسناد و صورت‌مجالس را در اختیار باب عالی گذاشت. نماینده ایران، میرزا تقی‌خان، نیز همه اسناد، گزارش‌ها و صورت‌مجالس را به تهران ارسال کرد. شماری از اسناد و صورت‌مجالس ارسالی امیر پیشتر در بایگانی وزارت امور خارجه شناسایی شده و شماری نیز یافت نشده بود. با جست‌وجوهایی که در سال‌های گذشته انجام گرفت، بیشتر اسناد و نیز همه صورت‌مجالس یافت‌نشده، به دست آمدند و برای نخستین بار اسناد و مدارک مذاکرات چهار ساله میرزا تقی‌خان با عنوان «سفارت‌نامه ارزنة الروم» تدوین شد. جستار حاضر می‌کوشد ضمن تبیین اهمیت اسناد و مدارک مذاکرات چهار ساله ارزنة الروم، صورت‌مجالسی را که به تازگی یافت شده‌اند، مرور کند؛ اسنادی که مبین تکاپوهای میرزا تقی‌خان برای دفاع از حقوق حقه ایران در برابر ادعاهای زیاده‌خواهی‌های نماینده عثمانی در مذاکرات ارزنة الروم هستند.

* دانشیار گروه آموزشی تاریخ، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران

□ مقدمه

روابط طولانی ایران و عثمانی در طی چند سده، با جنگ و صلح همراه بود. مناسبات توأم با ستیز و سازش تا دوره قاجار ادامه یافت. آخرین رویارویی دو دولت در سال‌های ۱۲۳۸-۱۲۳۶ اتفاق افتاد و سرانجام با مذاکره و انعقاد معاهده اول ارزنةالروم (۱۹ ذیقعدة ۱۲۳۸) پایان یافت. اگرچه صلح و سازش برقرار شد، اما بیشتر اختلاف‌ها همچنان به‌جای ماندند (آدمیت، ۲۵۳۵: ۶۷). پس، اختلافات دو کشور به‌صورت ریشه‌ای حل نشد. در دوره محمدشاه، با وقوع رشته رویدادهایی، روابط بار دیگر تیره شد. از جمله حمله علیرضا پاشا، حاکم بغداد، به خرمشهر (محمره) در ۱۲۵۳ و قتل‌عام مردم آن شهر (مشیرالدوله، خطی: ۲-۳)، و نیز حمله نجیب پاشا، والی بغداد، به کربلا در ۱۲۵۸ و قتل‌عام ایرانیان این شهر، بر تیرگی روابط به‌شدت افزود (سپهر، ۲: ۵۶-۱۵۵؛ Aykun، ۱۳: ۲۰: ۵۶).

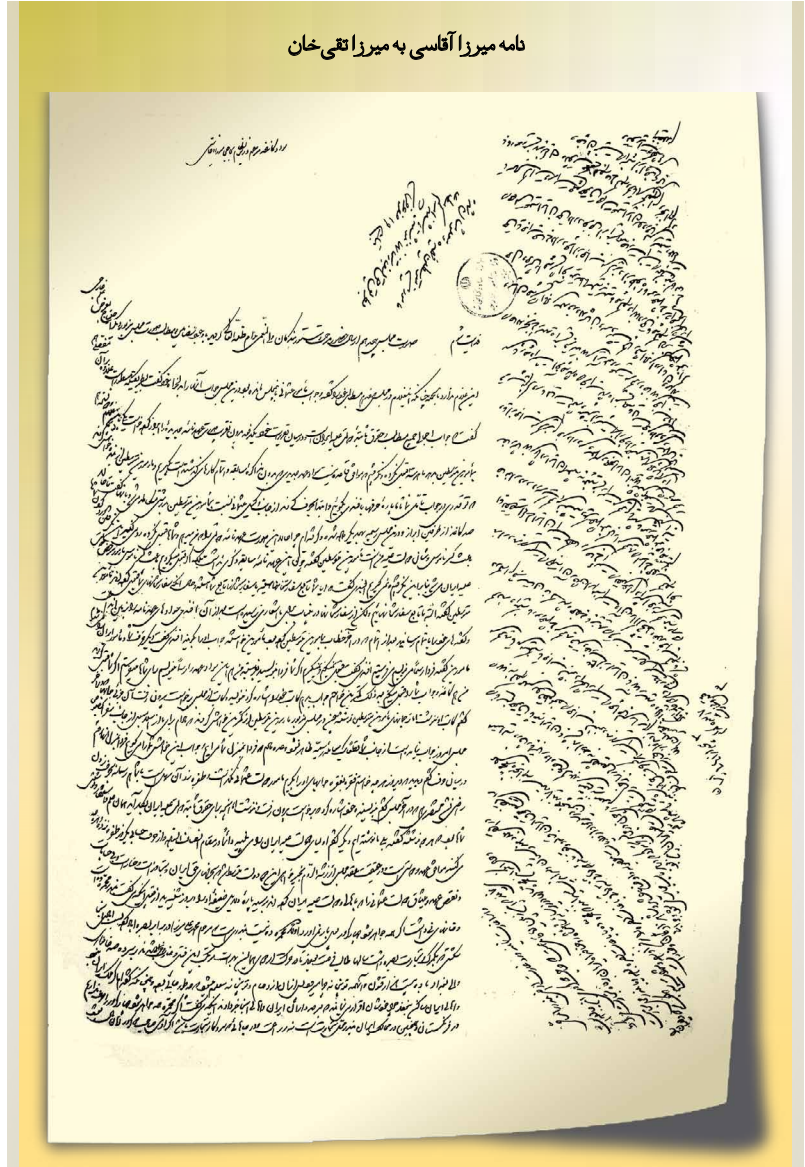
دولت ایران تا وقوع فاجعه کربلا کم و بیش صبر و مدارا در پیش گرفته بود، اما رویداد مزبور حرمت اعتاب مقدسه را خدشه‌دار کرد. دولت ایران ناچار به واکنش شد و فرمان بسیج نیرو برای تلافی داد. بحران بالا گرفت و جنگ نزدیک به وقوع شد. دولت‌های عثمانی و روس و انگلیس، چون تمایلی به وقوع جنگ نداشتند، دست به تکاپو زدند. نمایندگان روس و انگلیس در تهران و استانبول دست‌به‌کار شدند. شیل، وزیرمختار انگلیس در تهران، در دو نامه خطاب به وزیر خارجه ایران، خواهان گفت‌وگوی دو دولت برای رفع اختلافات شد. او همچنین اطمینان داد که نماینده انگلیس در مذاکرات احتمالی صرفاً نقش «وساطت» را داشته و موضع بی‌طرف اتخاذ کند (گزیده اسناد سیاسی، ۱۳۶۹: ۴۹-۵۴).

مکاتبات وزرای مختار روس و انگلیس با دولت ایران نشان می‌دهد آن‌ها از اوایل سال ۱۸۴۳/۱۲۵۸م درصد یافتن راهی مسالمت‌آمیز برای رفع اختلافات دو دولت ایران و عثمانی بودند. بهترین راه را تشکیل مجمعی مرکب از نمایندگان چهار دولت برای مذاکره می‌دانستند. بعد از کشتار کربلا، انگیزه سه دولت روس و انگلیس و عثمانی برای پیشگیری از وقوع جنگ بیش از پیش افزایش یافت و عزمشان برای تشکیل مجمع یا کنفرانسی برای شروع مذاکرات بیشتر شد. دولت ایران نیز مذاکره را بر جنگ ترجیح داد و به‌رغم عزم تلافی، حاضر به مذاکره شد. پس، راه برای برگزاری مجمعی از نمایندگان چهار دولت هموار شد. نمایندگان چهار دولت در اوایل سال ۱۸۴۳/۱۲۵۹م در ارزنةالروم گرد آمدند و زمینه برای تشکیل کنفرانسی چهار جانبه برای رفع اختلاف‌های دیرینه ایران و عثمانی با وساطت نمایندگان روس و انگلیس فراهم شد (ناظم‌الملک مرندی یکانلو، ۱۳۹۵: ۷۸).

□ تشکیل کنفرانس ارزنةالروم

بعد از اعلام آمادگی دولت ایران برای آغاز مذاکره، نمایندگان چهار دولت راهی شهر ارض‌روم شدند. میرزا جعفرخان مشیرالدوله به‌عنوان نماینده ایران انتخاب شد، اما به دلیل «ناخوشی و انکسار مزاج» ناخواسته از این مأموریت بازماند (مشیرالدوله، خطی: ۶؛ اقبال،

۱۳۸۵: ۳۷). به جای او، میرزا تقی خان وزیر نظام که منصب سرتیپی و مقام وزارت آذربایجان را در امور کشوری و لشکری داشت، انتخاب شد (آدمیت، ۲۵۳۵: ۷۰). برخی انتخاب او را به حسادت میرزا آقاسی نسبت داده و گفته‌اند هدف دور کردن او از ایران بود (نادر میرزا، ۱۳۶۰، ۵۱-۵۰؛ جهانگیر میرزا، ۱۳۸۴، ۸۱-۱۲۸۰). حسادت حاجی به کنار، فرستاده ایران به این مأموریت مهم به تعبیر نادر میرزا باید «فرستاده‌ای بزرگ» می‌بود.

هریک از نمایندگان
چهار دولت،
مکاتبات، گزارش‌ها
و صورت‌مجلس
مذاکرات را ثبت
و ضبط کرده‌اند

با توجه به شخصیت و سوابق میرزا تقی‌خان، او واجد چنین ویژگی بود. در متن فرمان شاه که در حکم اختیارنامه امیر بود، به کوتاهی از کمالات او سخن رفته است. امیر به همراه دو بیست نفر از صاحب‌منصبان به سفارت ارزنة‌الروم رهسپار شد (اعتماد/سلطنه، ۱۳۶۷: ۱/۹۴۰). پس از مدتی، جمعی از آن‌ها به تبریز بازگشتند و در حدود سی نفر همراه او ماندند. از طرف عثمانی، نوری افندی به‌عنوان نماینده انتخاب و راهی ارض‌روم شد. او یک ماه بعد از ورود به آنجا، در ۲۹ محرم ۱۲۵۹ درگذشت (Aykun, 1995, 72) و به‌جای او انوری افندی که از «اعظام رجال دولت علیّه و اعضای مجلس والای احکام عدلیّه» بود، انتخاب شد. او پیش از حرکت از استانبول به حضور سلطان عبدالمجید رسید و بعد از دریافت فرمان همایون، راهی مأموریت شد و در اوایل ربیع‌الثانی وارد ارض‌روم گردید (انوری افندی، ۱۴۲۰: ۶۳-۶۲). از طرف دولت انگلیس، کلنل ویلیامز و از طرف روسیه کلنل دینزبه عنوان رؤسای هیئت نمایندگی دو دولت انتخاب شدند (آدمیت، ۲۵۳۵: ۷۳). وضع حقوقی نمایندگان روس و انگلیس موضوع مهمی است که آدمیت به ابعاد آن پرداخته است (همان: ۷۲).

هریک از نمایندگان چهار دولت، مکاتبات، گزارش‌ها و صورت‌مجلس مذاکرات را ثبت و ضبط کرده‌اند. به‌جز روایت چهارگانه، قونسول فرانسه در ارض‌روم نیز از طریق مخبرانی که داشت، اخبار مذاکرات را به‌صورت مرتب به دست می‌آورد و به وزیرمختار فرانسه در اسلامبول گزارش می‌کرد (ناطق، ۱۳۶۸، ۱۵۳). علاوه بر گزارش‌های نمایندگان فوق، انبوهی از اسناد و مکاتبات میان لندن و پترزبورگ، و تهران و اسلامبول، و ارض‌روم و اسلامبول موجود است که بخش مهمی از آن‌ها از سوی اسکوفیلد منتشر شده است (Schofield, 1989: vol. 1). در این اثر، اسناد و مکاتبات نمایندگان انگلیس در تهران، لندن، ارض‌روم و اسلامبول - از کم و کیف مذاکرات در طول چهار سال ثبت و ضبط شده است. از گزارش‌های دینز اطلاع نداریم. گزارش‌های نمایندگان ایران و عثمانی در دست است. انوری افندی در پایان کنفرانس، مجموعه اسناد، مکاتبات و صورت‌مجلس را در کتابی با عنوان «سفارت‌نامه ایران» تدوین و در اختیار باب عالی قرار داده است. این اثر، هنوز در ترکیه منتشر نشده اما ترجمه فارسی آن سال گذشته در ایران منتشر شد (انوری افندی، تهران: ۱۴۰۲). و اما نامه‌ها، گزارش‌ها و صورت‌مجلس امیر از ارض‌روم، اگرچه به‌صورت مدون در دست نیست، ولی بیشتر اسناد مربوط به چهار سال مأموریت او در بایگانی وزارت امور خارجه موجود است. نخستین بار آدمیت به بخشی از این اسناد دست یافت و در بحث مربوط به «کنفرانس ارزنة‌الروم» از آن استفاده کرد (آدمیت، ۲۵۳۵: ۱۵۷-۶۲). چهل‌وشش سال بعد از انتشار کتاب «امیرکبیر و ایران»، تعدادی از صورت‌مجلس ارسالی امیر منتشر شد (گزیده اسناد سیاسی...، ۱۳۶۹: ۱، ۸۱۲-۶۱۳). چند سال بعد، بخش دیگری از اسناد امیر در کنفرانس ارزنة‌الروم به چاپ رسید (اسنادی از روند انعقاد...، ۱۳۷۷)، اما تعدادی از اسناد و صورت‌مجلس مذاکرات مفقود بود.

□ آغاز و انجام مذاکرات ارزنة الروم

با فراهم شدن مقدمات برگزاری کنفرانس ارزنة الروم، نمایندگان دولت‌ها تعیین شدند، امیدها برای آغاز گفتگو و پایان بحران میان دو دولت زنده شد. نخستین جلسه رسمی مذاکرات با حضور نمایندگان واسطه در روز دوشنبه ۱۵ ربیع‌الثانی ۱۲۵۹ برگزار شد. در آخرین جلسه، عهدنامه دوم ارزنة الروم به امضا رسید (۱۵ جمادی‌الثانی ۱۲۶۳). کنفرانس ارزنة الروم به دو دوره متمایز تقسیم می‌شود: دوره نخست، شامل هیجده مجلس مذاکره بود. مجلس اول در روز دوشنبه ۱۵ ربیع‌الثانی ۱۲۵۹ با گشایش کنفرانس آغاز گردید، و مجلس هیجدهم در روز یکشنبه ۱۲ صفر ۱۲۶۰ برگزار شد. بین مجلس سوم (۲۴ ربیع‌الثانی) و چهارم (۱۵ شوال)، پنج ماه و بیست روز وقفه افتاد تا فرمان‌ها جدید از تهران و استانبول برای نمایندگان رسید و جلسات کنفرانس ادامه یافت. در هیجده دور مذاکره تقریباً همه مسائل مورد اختلاف طرح و گفتگو شد. نمایندگان واسطه نیز هر جا خود تشخیص می‌دادند و یا زمانی که یکی از نمایندگان دو دولت درخواست می‌کردند، وارد بحث می‌شدند. همچنین زمانی که مذاکرات دچار گره ناگشوده می‌شد، با ورود به موقع، راه مذاکره و گفتگو را هموار می‌کردند.

نخستین جلسه کنفرانس در خانه عثمان پاشا برگزار شد. مکان جلسات بعد، در جلسه قبل مشخص می‌شد. معمولاً در محل اقامت یکی از نمایندگان ایران و عثمانی به نوبت برگزار می‌شد. هر یک از نمایندگان به زبان خود به ایراد مطالب می‌پرداختند و مترجمان به فارسی و ترکی برمی‌گرداندند. از اشاره امیر در صورت مجلس سوم چنین برمی‌آید که مأمور روس، دینز، نیز به ترکی مسلط بود. اما اینکه آیا امیر و افندی زبان یکدیگر را می‌فهمیدند یا نه، باید به سخن امیر در مجلس سوم استناد کرد. وی به افندی می‌گوید: «اگر شما لفظ و لغت مرا کماهو حقه ادراک نمی‌کنید از آدم‌های شما که ترکی ایرانی را خوب می‌دانند به شما ترجمه کنند.» افندی می‌گوید: «خیر، کلام شما فصیح است و قریب به فهم [است] حاجت [به] ترجمه ندارد، بفرمائید.» (گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی، ۱۳۶۹: ۱، ۶۴۴). از عبارت فوق پیداست امیر هر جا لازم بوده به ترکی ایرانی سخن می‌گفته و ترکی طرف مقابل را می‌فهمیده است. آدمیت احتمالاً بر اساس گزارش‌های ویلیامز نوشته است: «میرزا تقی‌خان زبان ترکی اسلامبولی [عثمانی] را می‌فهمید و تا اندازه‌ای هم حرف می‌زد، انوری افندی هم زبان فارسی را مقداری می‌دانست» (همان). امیر و افندی با وجود آشنایی به زبان محاوره یکدیگر، زبان مکتوب همدیگر را نمی‌دانستند. امیر در صورت مجلس اول می‌نویسد: «... قدری او به فرمان همایون مطالعه نمود و قدری سرکار وزیر به فرمان همایون مطالعه کردند. نه سرکار وزیر از فرمان ترکی او کماهو حقه چیزی دستگیر [ش] شد، نه انور افندی را از فرمان همایون فارسی» (گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی ۱۳۶۹: ۱، ۶۱۴). منشی امیر، میرزا احمد وقایع‌نگار، نیز ترکی را به خوبی می‌دانست. به احتمال قوی مترجم ترکی امیر، او بود. با این همه، هیئت ایرانی علیرغم آشنایی با زبان محاوره ترکی، به تحریرات

از امیر و نمایندگان واسطه مکاتبات متعددی موجودند

ترکی مسلط نبودند.^۱ پیش‌تر گفتیم اولین جلسه کنفرانس در ۱۵ ربیع‌الثانی ۱۲۵۹ و آخرین جلسه در ۱۲ صفر ۱۲۶۰ برگزار شد. در جلسه پایانی که بسیار به درازا کشید بیشتر انوری افندی سخن گفت. امیر تنها در آغاز و انجام این مجلس مطالبی ایراد کرد. افندی به احتمال قوی از پیش، درصدد بود تا بعد از ایراد مطالب خود، به صورت یک‌طرفه به مذاکرات پایان دهد و بدون موافقت نمایندگان سه دولت دیگر، از ادامه مذاکرات کنار بکشد. او در این جلسه، بعد از پایان اظهاراتش، متن پیش‌نویس معاهده پیشنهادی خود را تقدیم نمایندگان سه دولت کرد. نمایندگان واسطه گفتند: ما از پذیرش آن معذوریم، و «میرزا تقی‌خان هم حتماً از پذیرفتن آن معذور خواهد بود» (انوری افندی، ۱۴۰۲: ۲۷۲-۲۷۱). با قطع مذاکرات از سوی افندی، هیجده دور گفتگوی رسمی چهارجانبه بدون نتیجه پایان یافت و کنفرانس دچار فترت شد. در دوره فترت، مذاکرات از سر گرفته نشد، اما فعالیت‌های دیپلماتیک کم و بیش ادامه یافت. سرانجام، نمایندگان واسطه با جمع‌بندی هیجده دور مذاکره، خود رأساً اقدام به تدوین متن پیش‌نویس معاهده پیشنهادی کردند و به نمایندگان دو دولت ارائه دادند. بنابراین، از اواخر ۱۲۶۰ تا ۱۲۶۲، نمایندگان حاضر در ارض‌روم، با دولت‌های متبوع خود درگیر بحث و گفتگو بر سر کم و کیف مفاد معاهده پیشنهادی شدند. نامه ۲۱ شوال ۱۲۶۲ افندی به نظارت خارجه حاکی است نمایندگان دولتین نتوانستند روی تدوین متن نهایی معاهده به توافق برسند. با این حال، نمایندگان واسطه به تلاش‌ها و اقدامات خود ادامه دادند و سرانجام توانستند در اواخر سال ۱۲۶۲ موافقت دولت ایران را با متن معاهده پیشنهادی خود به دست آورند، اما باب عالی با طرح بهانه‌های تازه بر سر خرمشهر (محمرة) و شط‌العرب (اروند رود) حاضر به قبول معاهده نشد. باب عالی خواهان دریافت تضمین‌هایی از سفرای واسطه درباره ماده دوم معاهده که مربوط به حدود دولت بود، شد (صالحی، ۱۳۹۹: ۱۷).

بنابراین، از اواخر ۱۲۶۲ تا جمادی‌الثانی ۱۲۶۳ که عهدنامه امضا شد، فعالیت‌های دیپلماتیک در استانبول به شدت ادامه یافتند و اتفاقات جدیدی رقم خوردند. اما انوری افندی در سفارت‌نامه ایران هیچ گزارشی از بازه زمانی مزبور ثبت و ضبط نکرده است. در حالی که از امیر و نمایندگان واسطه مکاتبات متعددی موجودند که روشنگر فعالیت‌ها و اقدامات دیپلماتیک دولت‌های اربعه و نمایندگان آن‌ها در ماه‌های پایانی منتهی به عقد عهدنامه هستند.

□ صورت‌مجالس کنفرانس ارزنة‌الروم

هر یک از نمایندگان چهار دولت حاضر در کنفرانس ارزنة‌الروم، در طول چهار سال، گزارش روند مذاکرات را همراه با صورت‌مجالس برای دولت‌های خود فرستاده‌اند. مکاتبات نمایندگان روس و انگلیس، دینز و ویلیامز، با وزاری مختار کشورشان در تهران و استانبول،

۱. در مقدمه سفارت‌نامه ارزنة‌الروم به تفصیل به این موضوع پرداخته‌ام.

میرزا تقی‌خان بارها
در نامه‌های خود
به ارسال مرتب
صورت‌مجالس
مذاکرات کنفرانس
به تهران اشاره
کرده است

و نیز با وزارت امور خارجه کشورشان، همچنین مکاتبات میان لندن و پترزبورگ، در زمره منابع مهم دولت‌های واسطه هستند که روند مذاکرات را به روایت آن‌ها به تصویر می‌کشند. نماینده عثمانی، انوری افندی، علاوه بر گزارش‌هایی که به استانبول ارسال کرده، کتاب مستقلی با عنوان «سفارت‌نامه ایران» از خود به جا گذاشته است. این اثر، حاوی صورت‌مجالس و مکاتبات وی در طول مذاکرات است. نماینده ایران، میرزا تقی‌خان، نیز با ارسال گزارش‌ها و صورت‌مجالس مذاکرات، شاه و صدراعظم را به‌طور پیوسته در جریان مذاکرات گذاشته است. میرزا تقی‌خان بارها در نامه‌های خود به ارسال مرتب صورت‌مجالس مذاکرات کنفرانس به تهران اشاره کرده است. او نسبت به دریافت صورت‌مجالس ارسالی بسیار دغدغه داشت؛ تاجایی که نوشت: «اگر خدای نخواست، صورت‌مجالس علی‌الترتیب نرسیده یا از میان رفته [و] تلف شده باشد، مقدّر فرمایید سواد جداگانه ارسال شود» (سفارت‌نامه ارزنة‌الروم، سند ۵۲). از این عبارت پیداست، میرزا تقی‌خان نسخه اصل صورت‌مجالس را نگه می‌داشته و سواد آن‌ها را به طهران می‌فرستاده است. او به‌جز صورت‌مجالس، نامه‌ها و گزارش‌های جداگانه نیز می‌فرستاده است. گاهی هم متن صورت‌مجالس را برای آگاهی مخاطب کافی می‌دانست: «صورت‌مجلس شانزدهم حاضر بود. به صحبت آن‌ها ارسال حضور بندگان عالی نمود. ان‌شاءالله به‌نظر بندگان عالی خواهد رسید. با وجود صورت‌مجالس، این غلام عرضی ندارد. بدیهی است همیشه صورت‌مجلس‌ها به‌نظر کیمیا اثر بندگان عالی رسیده و خواهد رسید» (سفارت‌نامه ارزنة‌الروم، سند ۶۰). اسناد و صورت‌مجالس ارسالی به‌جز وزیر امور خارجه، به آگاهی شاه و صدراعظم هم می‌رسید. «نوشته‌هایی که در چهاردهم شهر ذی‌قعدة الحرام نگارش و با صورت مکالمات مجالس سادس و سابع فرستاده بودید، واصل شد و از مضامین آن‌ها استحضار کامل حاصل آمده، تمامی را به نظر اقدس شهریاری روح‌العالمین فداه [و] جناب اجل اعظم اکرم، آقای حاجی مدّ ظلّه‌العالی رسانید» (سفارت‌نامه ارزنة‌الروم، سند ۴۳). اقبال که سال‌ها درگیر گردآوری اسناد میرزا تقی‌خان بوده، اولین کسی است که نسبت به فقدان اثری مدون از اسناد میرزا تقی‌خان در سفارت ارزنة‌الروم اظهار تأسف کرده است (اقبال، ۱۳۸۵: ۳۹-۳۸). آدمیت نخستین محقق بود که برای اولین بار با استناد به اسناد انگلیس و ایران، موضوع سفارت چهارساله میرزا تقی‌خان را بررسی کرده است (آدمیت، ۲۵۳۵: ۱۵۴-۶۲). او با وجود دسترسی کامل به اسناد انگلیس و بهره فراوان از آن‌ها، تنها به بخشی از اسناد وزارت دول خارجه ایران دست یافته بود.^۱ چهل‌وشش سال بعد از آدمیت، اداره انتشار اسناد وزارت امور خارجه، تعدادی از اسناد و صورت‌مجالس مذاکرات ارزنة‌الروم را به‌صورت ناقص در جلد یکم گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی منتشر کرد. هفت صورت‌مجلس (۱۷، ۱۶، ۱۵، ۱۳، ۱۰، ۶، ۴) و ادامه صورت‌مجلس هجده و نیز شماری از اسناد مهم در این جلد منتشر نشدند. کوشنده اثر (محمدحسن کاووسی عراقی)

۱. آدمیت به‌جای صورت‌مجالسی که به آن‌ها دست نیافته، از اسناد انگلیس استفاده کرده است.

عباس اقبال
و قاسم غنی
نخستین افرادی
بودند که چند دفتر
از اسناد امیر را
از کتابخانه مجلس،
بایگانی وزارت امور
خارج و بیوتات
سلطنتی گردآوری
و در دفترهایی
تدوین کردند

ظاهراً به این اسناد دست نیافته بود. هشت سال بعد، تعداد دیگری از اسناد و نامه‌های کنفرانس ارزنة‌الروم منتشر شد.^۲ راقم این سطور، از سال ۱۳۷۵ تا ۱۳۷۷، هنگام بررسی و مطالعه اسناد وزارت امور خارجه، جست‌وجوی زیادی کرد تا به بقیه صورت‌مجلس یافت‌نشده دست یابد، اما نتیجه‌ای حاصل نشد. در سال ۱۳۸۳ با انتشار «فهرست اسناد مکمل قاجاریه، جلد‌های ۶۴-۵۴» (ص ۴۹۳-۴۹۱)، سرنخی از چند صورت‌مجلس پیدا شد. از طریق نشانی مندرج در فهرست مزبور، به صورت‌مجلس^۳ ۵، ۱۰، ۱۱ و ۱۷ که در جلد ۶۱ اسناد مکمل هست، دسترسی حاصل شد. صورت‌مجلس تازه‌یاب، کمک زیادی به تکمیل، تصحیح و مقابله صورت‌مجلس گزیده اسناد و کتابچه سواد مکاتبات (شماره ۱۸) کرد. ولی پنج صورت‌مجلس همچنان یافت‌نشده باقی ماندند. اما کوشش برای یافتن صورت‌مجلس مزبور ادامه یافت تا اینکه در اوایل تابستان ۱۳۹۷، با دسترسی به کتابچه سواد مکاتبات (شماره ۱۸)، سواد شانزده صورت‌مجلس (به جز ۵ و ۷) یافت شد. خوشبختانه دو مورد مذکور نیز پیشتر در گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی چاپ شده بودند. بدین ترتیب، بعد از ۱۷۵ سال، همه هجده صورت‌مجلس ارسالی میرزا تقی‌خان به طهران یافت شدند. گفتنی است، پیش از این محققانی برای گردآوری و تدوین اسناد میرزا تقی‌خان امیرکبیر تلاش کرده بودند: **عباس اقبال** و **قاسم غنی** نخستین افرادی بودند که دست به این کار زدند. آن‌ها چند دفتر از اسناد امیر را از کتابخانه مجلس، بایگانی وزارت امور خارجه و بیوتات سلطنتی گردآوری و در دفترهایی تدوین کردند.^۴ نگارنده همه اسناد دفترهای اقبال به شماره ۵۴۱۱ و ۵۴۲۶ را که حاوی اسناد وزارت امور خارجه است، به صورت دقیق بررسی کرده و دریافت شمار زیادی

۱. نگارنده در اواخر اردیبهشت ۱۴۰۰ به واسطه کتاب «راهنما و مشخصات معاهدات دوجانبه...» (ص ۲۱۵-۲۱۴)، به‌طور تصادفی به نشانی تعدادی از صورت‌مجلس دست یافت و بعد از بررسی مشخص شد اسناد چاپ‌شده در جلد اول گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی، بدون هیچ‌گونه اشاره، دقیقاً همان اسنادی هستند که در کارتون پوشه ۲ (۴۹۹، p۲)، (۱-۱۶۴) موجودند. از صفحه ۸ تا ۶۷ تصاویر اسناد صورت‌مجلس است (دست‌نویس با مرکب مشکی که داخل پوشه اداری قرار داده شده) و از صفحه ۶۹ تا ۱۶۴ متن تایپ‌شده اسناد مذکور است که روی کاغذهای نازک آبی‌رنگ مزین به نشان شیر و خورشید در بالای صفحه و عنوان «وزارت امور خارجه» در سربرگ، تایپ‌شده است. علاوه بر صورت‌مجلس، چند نامه مبادله‌شده بین میرزا تقی‌خان و میرزا آقاسی نیز هست که در گزیده اسناد، بعد از صورت‌مجلس، آورده شده است. همچنین، یک مجلس از صورت مذاکرات مجلس اول مأموریت اربعه به تاریخ ۲۸ محرم ۱۲۶۸ که آن نیز در گزیده اسناد آمده است. از مشخصات کاغذها که نشان شیروخورشید دارند، پیداست اسناد مزبور پیش از انقلاب بررسی و تایپ شده، اما انتشار نیافته اند.
۲. نک: «اسنادی از روند انعقاد عهدنامه دوم ارزنة‌الروم (۱۲۶۴-۱۲۵۸ ق» به کوشش نصرالله صالحی، انتشارات وزارت امور خارجه، تهران: ۱۳۷۷.
۳. صورت‌مجلس ۵ ناقص است.
۴. برای آگاهی از مشخصات این دفترها که در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شوند، نک: آل داود (۱۳۹۵): ۶۱، ۲۶۹، ۲۷۹ و ۲۸۰.
۵. اقبال در ابتدای دفتر ۵۴۱۱ می‌نویسد: «این دفتر از چهار جلد (کتابچه) مکاتیب دوره صدارت امیرکبیر، که جزو اسناد دولتی در وزارت امور خارجه ایران مضبوط است، نقل شده است. در موقع ترتیب کتاب «شرح حال امیرکبیر» ممکن است دوباره به اصل مکاتیب مراجعه شود.» وی در صفحه‌های ۶۶، ۲۲۵ و ۲۳۹، شماره‌های کتابچه‌های مورد استفاده را ۱۲، ۱۳، ۱۹ قید کرده است.

آدمیت با وجود
تلاش بسیار، به
برخی از اسناد
مهم میرزا تقی خان
دست نیافت

از اسناد دو دفتر مزبور را قبلاً از روی اصل و سواد کتابچه‌های اسناد بایگانی وزارت خارجه در کتاب «اسنادی از روند انعقاد...» آورده است. تعدادی را نیز به تازگی در کتابچه سواد مکاتبات (شماره ۱۸) و دیگر کتابچه‌های اسنادی یافت و بارونوشت اسناد اقبال مقابله و تصحیح کرد. علاوه بر آن، چند سند از اسناد میرزا تقی خان را نیز از دفترهای اقبال با ذکر مشخصات آورد.^۱ بعد از آدمیت، نگارنده دومین کوشش جدی را برای دستیابی به اسناد کنفرانس ارزنة الروم صورت داد. راقم این سطور، از ۱۳۷۵ تا ۱۳۷۷ با حضور در بایگانی اسناد وزارت امور خارجه، ده‌ها کتابچه اصل و سواد مکاتبات و نیز هزاران برگ اسناد موجود در پرونده‌های بایگانی را مطالعه و بررسی کرد و هر سندی را که به دوران سفارت چهارساله میرزا تقی خان وزیر نظام مربوط دید، در کتاب «اسنادی از روند انعقاد عهدنامه ارزنة الروم» منتشر کرد. آدمیت با وجود تلاش بسیار، به برخی از اسناد مهم میرزا تقی خان نظیر چند فرمان مهم شاه^۲ و نیز دستورالعمل‌های ارسالی به وی^۳ و تعدادی از صورت مجالس مهم دست نیافت. به همین دلیل، با وجود کوشش سترگ در شناساندن اقدامات میرزا تقی خان در کنفرانس ارزنة الروم، به دلیل دسترسی نداشتن به همه اسناد، نتوانست تصویری جامع از روند مذاکرات چهارساله ارائه دهد. به همین دلیل، در تحلیل مذاکرات، تا حد زیادی از اسناد انگلیس بهره برد. از طرف دیگر، آدمیت از اسناد کنفرانس ارزنة الروم به صورت گزینشی استفاده کرده است.^۴ هدف او تحلیل و ارزیابی این رویداد مهم سیاسی و دیپلماتیک بود که چهار سال از زندگی امیر صرف آن شد؛^۵ در حالی که هدف اصلی نگارنده، دستیابی به همه اسناد چهارساله سفارت میرزا تقی خان برای احیای سفارتنامه مفقود او بود. به همین دلیل، پس از انتشار کتاب «اسنادی از روند انعقاد...»، باز هم به جست‌وجو در بایگانی اسناد وزارت خارجه ادامه داد تا اینکه در ۱۳۹۷ به کتابچه سواد مکاتبات (شماره ۱۸) دست یافت.

۱. مجموعه این اسناد در کتاب «سفارتنامه ارزنة الروم» که در دست چاپ هستند، آمده‌اند.
۲. برای نمونه، وی به اولین فرمان شاه به میرزا تقی خان که در حکم اختیارنامه او بود، دست نیافته و از ترجمه انگلیسی آن استفاده کرده است. او می‌نویسد: «از ترجمه انگلیسی با حفظ سبک انشای درباری آن زمان با برگردان دقیق الفاظ انگلیسی» نک: ۸۰. همچنین، فرمان سلطان محمود ثانی را که میرزا تقی خان عرضه داشت، از متن ترجمه انگلیسی آن آورده است. نک: همان، ۸۷.
۳. میرزا تقی خان هنگام عزیمت به ارزنة الروم دو دستورالعمل در اختیار داشت: یکی همان بود که خطاب به میرزا جعفرخان صادر شده بود و دیگری همان که به خود او داده شده بود. البته در طول دوران مذاکرات، دستورالعمل‌های دیگری نیز برای وی ارسال شده‌اند. متن آن‌ها را آورده‌ایم.
۴. صورت مجالسی که آدمیت دیده، این‌ها هستند: صورت مجلس‌های اول، چهارم، دهم، پانزدهم و هجدهم. در صورت مجالس ۱۵ و ۱۸ از اسناد انگلیس استفاده کرده است.
۵. وی می‌نویسد: «کنفرانس ارزنة الروم در تاریخ روابط ایران و عثمانی پرمعنی و با اهمیت است، اما نه گزارش درستی از آنچه در این مجمع سیاسی گذشته، انتشار یافته، نه سهمی که میرزا تقی خان در گفت‌وگوها و تصمیم‌های آن داشته، دانسته شده است و نه به طریق اولی ارزش آن در تحول تاریخی مناسبات دو کشور همسایه شناخته شده است.» نک: آدمیت، ۲۵۳۵: ۶۲.

هر سند و صورت مجلس نویافته از مذاکرات چهارساله می تواند پرتویی از روشنایی بر کم و کیف مذاکرات بیفکند و بر آگاهی ما از تکاپوهای میرزا تقی خان در دفاع از حقوق ایران بیفزاید

□ مروری بر صورت مجالس تازه باب:

برای بررسی و تحلیل مهم ترین رویداد سیاسی و دیپلماتیک ایران و عثمانی در سده نوزدهم، یعنی مذاکرات چهارساله ارزنة الروم، می بایست تا حد امکان به همه اسناد مذاکرات دسترسی داشت تا بتوان تصویری دقیق و جامع از فرایند گفت و گوهایی که به انعقاد معاهده منتهی شدند به دست داد. آدمیت به عنوان نخستین پژوهشگری که به موضوع مذاکرات ارزنة الروم پرداخته است، به صراحت اشاره می کند به برخی از اسناد و صورت مجالس مذاکرات در وزارت امور خارجه دسترسی نداشته و ناچار از اسناد انگلیس بهره برده است. کوشش او اگرچه قابل تقدیر است، اما اسناد و صورت مجالس ارسالی ویلیامز به لندن، به هیچ رو نمی تواند جای اصل اسناد و صورت مجالس ارسالی میرزا تقی خان به تهران را بگیرد. همچنین اسناد و صورت مجالس انوری افندی نیز تنها روایت نماینده عثمانی از مذاکرات را در اختیار می گذارد. از این رو، هر سند و صورت مجلس نویافته از مذاکرات چهارساله می تواند پرتویی از روشنایی بر کم و کیف مذاکرات بیفکند و بر آگاهی ما از تکاپوهای میرزا تقی خان در دفاع از حقوق ایران بیفزاید. خوشبختانه جست و جوهای چندساله نگارنده در بایگانی اسناد وزارت امور خارجه به یافت شدن اسناد و صورت مجالسی که سال ها مفقود بود، منجر و امکان انتشار سفارت نامه میرزا تقی خان در ارزنة الروم فراهم شد. پردازیم به مضمون و محتوای صورت مجالس تازه باب:

● **صورت مجلس چهارم:** مجلس چهارم در روز چهارشنبه ۱۵ شوال ۱۲۵۹ برگزار شد. از مجلس چهارم تا ششم (۲۸ شوال)، مسئله مالکیت بر سلیمانیه به موضوع اصلی گفت و گوها تبدیل شد. مسئله سلیمانیه برای هر دو طرف اهمیت داشت. ایران مایل به ادامه نفوذ سیاسی و اقتصادی خود در آنجا بود، اما عثمانی درصدد کوتاه کردن دست ایران و تثبیت حاکمیت خود در سلیمانیه بود. دولتمردان ایران دست عثمانی را خوانده بودند. در دستورالعمل امیر، تکلیف مسئله سلیمانیه مشخص شده بود. امیر با قرائت فقره پنجم فرمان محمدشاه، موضع رسمی دولت خود درباره سلیمانیه را به طور صریح و شفاف روشن ساخت (سفارت نامه ارزنة الروم، سند ۲۵). این فقره چون درست عکس ادعای عثمانی بود، از سوی انوری افندی رد شد. امیر برای اثبات ادعای مالکیت بر سلیمانیه، بحث میسوطی را آغاز کرد: «سلیمانیه ملک قدیم و موروثی و خاک دولت علیّه ایران است و بعد از انقلابات، دائماً در تصرف پادشاهان ایران بوده و هست و هیچ سندی بهتر از تصرف نیست.» سپس به نام و نشان تک تک امرای ایرانی منصوب در سلیمانیه اشاره کرد. افندی در مقام پاسخ برآمد. مجلس چهارم که با بحث سلیمانیه شروع شد، به عرصه روایت تاریخ انجامید. در واقع، دو طرف دوباره همدیگر را محک زدند تا ببینند چقدر می توانند حرف خود را به کرسی بنشانند. هر کدام حرف خودشان را زدند.

صحبت از خلاف مأموریت من باشد و مطلبی گفته شود که خارج از مأموریت من است [...] مجلس رسمیه نخواهد بود [...] چه لزومی کرده است در مجلس بی‌رسم بنشینیم؟» (همان). با اصرار افندی و تهدید امیر به ترک جلسه، مأموران واسطه دست به کار شدند و به افندی گفتند: به اسم دولت‌هایمان رسماً از شما می‌خواهیم به مباحثه در مسئله دیگر اقدام کنید، و الا «پروتست» خواهیم کرد (همان). مجلس ششم با سخن امیر پایان یافت: «در مجلسی که بعد این منعقد خواهد بود، صورت حقوق ثابت‌ه را در اول مجلس بیرون آورده، به میان خواهیم گذاشت و مطالب خود را یکی‌یکی جواب خواهیم» خواست (همان).

● **صورت‌مجلس سیزدهم:** مجلس سیزدهم در روز سه‌شنبه ۲۵ ذی‌حجه ۱۲۵۹ برگزار شد. در ابتدای جلسه، افندی از پرداختن به موضع ایلات و عشایر عذر خواست و گفت: جوابی که «بایست تحریراً و تقریراً ایراد نمایم، نتوانستم به این مجلس برسانم» (سفارت‌نامهٔ ارزنة الروم، مجلس سیزدهم). افندی با آگاهی از رقیمة جدید میرزا آقاسی به امیر، مبنی بر ورود به بحث زهاب، پیشنهاد کرد یکی از دو موضوع شاهزادگان فراری یا زهاب طرح شود. چون امیر پذیرفت مطابق «رقیمة سامیه» از مذاکره دربارهٔ زهاب «تبراً» نکند، پس موضوع شاهزادگان به‌عنوان دستور کار مذاکره پذیرفته شد. امیر مسئله شاهزادگان فراری را با فراریان دیگر به سه‌دسته تقسیم کرد: عموم فراریان، شاهزادگان فراری و کلیه ایلات و عشایر فراری. بعد گفت: «عموم هر سه قسم فراری را که امن و سرحداران دولت علیّه عثمانی به غیر حق به ممالک محروسهٔ خود راه داده و علاوه بر آن تصاحب نموده‌اند، رسماً و عهداً می‌خواهم و طلب» می‌کنم (همان). افندی برای مخالفت با رد شاهزادگان فراری، دو بهانه تراشید، اما با پاسخ محکم امیر مواجه شد. افندی برای حل و فصل مسئله شاهزادگان فراری، دو پیشنهاد طرح کرد: دولتین متوسطین در صورت رد آن‌ها به ایران، امنیت، جان، مال و اعتبارشان را ضمانت کنند، یا اینکه دولت عثمانی آن‌ها را در مناطقی دور از سرحدات دو کشور اسکان دهد (همان). مجلس سیزدهم با تکرار درخواست افندی مبنی بر پاسخ امیر به یکی از دو پیشنهاد پایان یافت.

● **صورت‌مجلس پانزدهم:** مجلس پانزدهم در روز سه‌شنبه ۱۷ محرم ۱۲۶۰ برگزار شد. تمام‌وقت مجلس صرف مذاکره دربارهٔ ایلات و عشایر فراری شد. مذاکرات بسیار طول کشید. مسئله ایلات و عشایر مناطق مرزی، بعد از اختلاف ارضی، یکی از چالش‌برانگیزترین مسائل میان دو دولت بود. در عهدنامه‌های منعقد شده میان دو کشور، یکی از مواد مورد توافق موضوع ایلات و عشایر مناطق سرحدی بود. اختلافات مربوط به ایلات و عشایر، به‌مانند اختلافات ارضی، طرح شدند و به تفصیل دربارهٔ آن‌ها بحث و گفت‌وگو شد، اما به نتیجه مشخص نرسید. هر دو طرف بر مواضع خود پافشاری کردند.

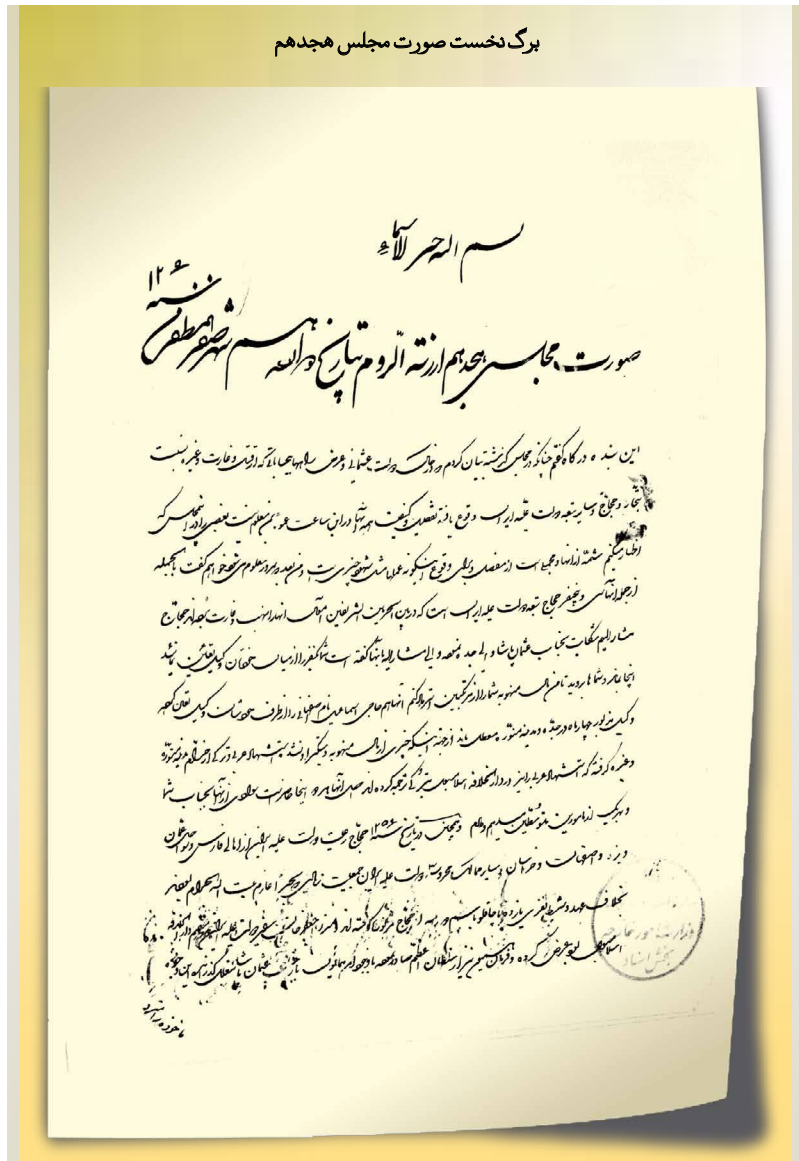
● **صورت مجلس شانزدهم:** مجلس شانزدهم در روز پنجشنبه ۲۵ محرم ۱۲۶۰ برگزار شد. در این مجلس، مسئلهٔ اخذ عوارض گمرکی به‌عنوان یکی از مسائل مورد اختلاف طرح و دربارهٔ آن گفت‌وگو شد. نمایندهٔ ایران از بدعت‌های دولت عثمانی که خلاف رویه و مغایر با مادهٔ دوم عهدنامهٔ ارزنةالروم بود، لب به سخن گشود و ایرادهای اساسی به‌طرف عثمانی گرفت. نقد امیر مطابق با توافق طرفین مبنی بر پرداخت رسوم گمرک، از قرار صدی چهار، کاملاً منطقی بود. افندی در مقام دفاع برآمد و پاسخ‌هایی داد. پاسخ‌های افندی بیش از اینکه در چارچوب قرارومدارهای مورد توافق طرفین در عهدنامه باشد، کاملاً زیاده‌خواهانه بود. مجلس شانزدهم بعد از بحث و گفت‌وگوهای بسیار به پایان رسید، اما ادامهٔ مباحث ماند برای مجلس بعدی.

● **صورت مجلس هفدهم:** مجلس هفدهم در روز یکشنبه ۲ صفر ۱۲۶۰ برگزار شد. در این مجلس، دربارهٔ دو موضوع به تفصیل مذاکره شد: حقوق گمرکی و زوار ایرانی. افندی با اظهارات ضد و نقیض و طرح برخی ادعاها، به دنبال واداشتن نمایندهٔ ایران به قبول عهدنامهٔ تجاری جدید بود. در این مجلس، ضمن تکرار پیشنهاد قبلی‌اش، به تهدید هم متوسل شد. امیر تهدید افندی را به هیچ گرفت و همان موضع مجلس قبل را تکرار کرد: «امنای دولت علیّهٔ ایران منفعت تجار خود و مصلحت امر و نیکنامی دولت خود را در این دانسته و خواهند دانست که عهد [نامهٔ] سلف را به قدر ذره [ای به] هم زده و نخواهند زد و به اعتبار قدیم، باقی گذاشته و خواهند گذاشت» (سفارت‌نامهٔ ارزنةالروم، مجلس هفدهم). پس امیر به خواستهٔ افندی تن نداد و به‌صراحت با ایدهٔ عهدنامهٔ جدید تجاری مخالفت کرد. بعد از پایان مباحث مربوط به گمرک، مأموران واسطه درخواست کردند موضوع دیگری طرح شود. امیر حقوق تزییع شدهٔ ایرانیان در قلمرو عثمانی را پیش کشید و نظام رسیدگی به شکایات ایرانیان را کاملاً غیرعادلانه و ناکارآمد توصیف کرد. امیر بعد از ذکر تک‌تک تعدّی‌ها و بدعت‌ها، خطاب به افندی گفت: «هیچ دولت از محافظهٔ تبعه و رعیت خود نمی‌گذرد.» او دفاع از اتباع را «حق جمیع دول و ملل» دانست؛ حقی که باید در هر جا و هر زمان اعمال شود. امیر به‌عنوان نمایندهٔ دولت خود، به اقتدار و توان دولت ایران در دفاع از اتباع خود تأکید کرد: «این اوقات که بحمدالله دولت علیّهٔ ایران را صاحب مقتدری هست و رعیت خود را البته می‌خواهد که در زیر حمایت خود محفوظ دارد» (همان).

● **صورت مجلس هجدهم:** آخرین مجلس مذاکرات، مجلس هجدهم، در روز یکشنبه ۱۲ صفر ۱۲۶۰ برگزار شد. صورت مجلس این دور از مذاکرات دو قسمت است. انوری افندی در صورت مجلس خود این دو قسمت را دقیقاً با عنوان مشخصی از هم جدا کرده است، اما در صورت مجلس امیر چنین تفکیکی صورت نگرفته است.

اگر صورت مجالس انوری افندی در دست نبود، امکان تفکیک دو صورت مجلس امیر از هم میسر نبود. به‌ویژه چستی و چرایی طرح مباحث انوری افندی در ادامه مجلس هجدهم که از آن با عنوان «خلاصه مجالس مکالمات» یاد کرده است، دانسته نمی‌شد. افندی در پایان صورت مجلس هجدهم سفارت‌نامه ایران، عبارتی آورده که در صورت مجلس میرزا تقی خان وزیر نظام نیست (انوری افندی، ۱۴۰۲: مجلس

برگ نخست صورت مجلس هجدهم

هجدهم). امیر در آغاز مجلس هجدهم شروع به سخن کرد و در ادامه مباحث مجلس هفدهم، نمونه‌های دیگری از تزییع حقوق ایرانیان در قلمرو عثمانی را برشمرد. بعد از امیر، نوبت به افندی رسید. او ابتدا خلاصه‌ای از تمام اظهارات امیر را بازگو کرد. سپس در مقام پاسخ برآمد. افندی برخی مطالب امیر را انکار کرد، برخی را پذیرفت و قول حل آن‌ها را داد. برخی را از اساس نپذیرفت و از پاسخ به برخی طفره رفت. ضد و نقیض هم کم نگفت. پاسخ‌های او به تفصیل در صورت‌مجلس خودش و امیر ضبط شده است.

صورت‌مجلس مذاکرات کنفرانس ارزنة‌الروم

سال	ماه	تاریخ	روز	صورت‌مجلس	
۱۲۵۹	ربیع‌الثانی	۱۵	دوشنبه	مجلس اول	۱
۱۲۵۹	ربیع‌الثانی	۱۹	جمعه	مجلس دوم	۲
۱۲۵۹	ربیع‌الثانی	۲۴	چهارشنبه	مجلس سوم	۳
۱۲۵۹	شوال	۱۵	چهارشنبه	مجلس چهارم	۴
۱۲۵۹	شوال	۲۱	سه‌شنبه	مجلس پنجم	۵
۱۲۵۹	شوال	۲۸	سه‌شنبه	مجلس ششم	۶
۱۲۵۹	ذیقعدة	۱۵	پنج‌شنبه	مجلس هفتم	۷
۱۲۵۹	ذیقعدة	۲۰	سه‌شنبه	مجلس هشتم	۸
۱۲۵۹	ذیقعدة	۲۷	سه‌شنبه	مجلس نهم	۹
۱۲۵۹	ذی‌حجه	۴	سه‌شنبه	مجلس دهم	۱۰
۱۲۵۹	ذی‌حجه	۱۳	پنج‌شنبه	مجلس یازدهم	۱۱
۱۲۵۹	ذی‌حجه	۱۹	چهارشنبه	مجلس دوازدهم	۱۲
۱۲۵۹	ذی‌حجه	۲۵	سه‌شنبه	مجلس سیزدهم	۱۳
۱۲۶۰	محرم	۳	سه‌شنبه	مجلس چهاردهم	۱۴

صورت مجالس مذاکرات کنفرانس ارزنة الروم					
سال	ماه	تاریخ	روز	صورت مجالس	
۱۲۶۰	محرم	۱۷	سه شنبه	مجلس پانزدهم	۱۵
۱۲۶۰	محرم	۲۵	پنجشنبه	مجلس شانزدهم	۱۶
۱۲۶۰	صفر	۲	چهارشنبه	مجلس هفدهم	۱۷
۱۲۶۰	صفر	۱۲	یکشنبه	مجلس هیجدهم	۱۸
۱۲۶۰	صفر	۱۲	یکشنبه	ادامه مجلس هیجدهم	-

□ سخن پایانی

امضای عهدنامه اول ارزنة الروم (۱۲۳۹ ق)، اگرچه به رویارویی نظامی ایران با عثمانی پایان داد، اما اختلافهای دو کشور در زمینههای مختلف کم و بیش ادامه یافت. رشته وقایعی که در طول ده سال روی داد (۱۲۵۹-۱۲۵۰ ق)، به تیرگی بیشتر روابط انجامید و بار دیگر دو کشور را در آستانه رویارویی نظامی قرار داد. با وساطت روس و انگلیس، ایران و عثمانی پذیرفتند با مذاکره در مجمع یا کنفرانسی مرکب از نمایندگان چهار کشور، به حل و فصل اختلافهای خود پایان دهند. مذاکرات ارزنة الروم چهار سال به درازا کشید. انعقاد عهدنامه دوم ارزنة الروم (۱۲۶۳ ق) حاصل مذاکرات چهارساله بود. نمایندگان هر چهار دولت با ارسال اسناد، گزارشها و صورت مجالس مذاکرات، دولتهای خود را در جریان روند مذاکرات می گذاشتند. اسناد و صورت مجالس ارسالی نماینده انگلیس و عثمانی همگی به جا مانده و چاپ شده اند. از مجموعه اسناد، گزارشها و صورت مجالس ارسالی میرزا تقی خان تنها بخشی یافت شده و مابقی مفقود بود. پژوهشگرانی که از چند دهه پیش به موضوع حضور میرزا تقی خان در مذاکرات ارزنة الروم پرداخته اند، به دلیل دسترسی نداشتن به همه اسناد و صورت مجالس ارسالی امیر، ناچار به اسناد انگلیس ارجاع و استناد کرده اند. جست و جو برای یافتن اسناد و صورت مجالس مفقود، سرانجام به نتیجه رسید و اسناد و مدارک چهارساله مذاکرات میرزا تقی خان در «سفارتنامه ارزنة الروم» تدوین شد. در نوشتار حاضر، صورت مجالس نویافته بررسی شدند و آگاهیهای تازه ای از تکاپوهای امیر در دفاع از حقوق ایران در برابر ادعاهای نماینده عثمانی به دست آمد.

منابع

۱. آدمیت، فریدون (۲۵۳۵). امیرکبیر و ایران. خوارزمی. تهران.
  ۲. آل داوود، سید علی (۱۳۹۷). امیرکبیر و ناصرالدین شاه. کتاب رایزن. تهران.
  ۳. اسناد وزارت امور خارجه ایران. کتابچه سواد مکاتبات. ش ۱۸.
  ۴. اسنادی از روند انعقاد عهدنامه دوم ارزنةالروم (۱۲۶۴-۱۲۵۸). (۱۳۷۷). به کوشش نصرالله صالحی. انتشارات وزارت امور خارجه. تهران.
  ۵. اعتمادالسلطنه. محمدحسن خان (۱۳۶۷). مرآةالبلدان. به کوشش عبدالحسین نوایی و میرهاشم محدث. انتشارات دانشگاه تهران. تهران.
  ۶. اقبال، عباس (۱۳۸۵). میرزا تقی خان امیرکبیر. به اهتمام ایرج افشار. توس. تهران.
  ۷. انوری افندی، سید سعدالله (۱۴۰۲). سفارتنامه ایران. تصحیح و ترجمه: نصرالله صالحی و صفیه خدیو. بنیاد موقوفات افشار. تهران.
  ۸. جهانگیرمیرزا (۱۳۸۴). تاریخ نو (شامل حوادث دوره قاجاریه از ۱۲۴۰ تا ۱۲۶۷). به کوشش عباس اقبال. علم. تهران.
  ۹. سپهر، محمدتقی لسان الملک (۱۳۷۷). ناسخ التواریخ. تاریخ قاجاریه. تصحیح جمشید کیانفر. اساطیر. تهران.
  ۱۰. صالحی، نصرالله (۱۳۹۹). بررسی تطبیقی گزارش‌های نمایندگان ایران و عثمانی در مذاکرات ارزنةالروم (۱۲۶۳-۱۲۵۹ ق.). فصلنامه آسیای صغیر. ش ۱۰. ص ۲۷-۷.
  ۱۱. گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی. دوره قاجاریه (۱۳۶۹). ج ۱. انتشارات وزارت امور خارجه. تهران.
  ۱۲. مشیرالدوله تبریزی. میرزا جعفرخان. رساله تحقیقات سرحدیه. نسخه خطی. ش ۲۷۷۵. کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
  ۱۳. میرزا محمد تقی خان (امیرکبیر). سفارتنامه ارزنةالروم. در دست چاپ.
  ۱۴. نادر میرزا (۱۳۶۰). تاریخ و جغرافیای دارالسلطنه تبریز. به کوشش محمد مشیری. اقبال. تهران.
  ۱۵. ناطق، هما (۱۳۶۸). ایران در راهیابی فرهنگی ۱۸۴۸-۱۸۳۴. خاوران. پاریس.
  ۱۶. ناظم‌الملک مرندی یکانلو، میرزا محبتعلی خان (۱۳۹۵). مجموعه رسائل و لوايح تحديد حدود ایران و عثمانی. تصحیح و پژوهش: نصراله صاحبان: طهری. تهران.
17. Aykun, İbrahim (1995), Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Erzurum
18. Schofield, Richard (ed.) (1989), The Iran-Iraq Border (1840-1958), Negotiations culminating in the Treaty of Erzeroum, 1840-1847), Archive Editions, Vol. 1.